

ZANJIRLARDAN NASABGACHA: QULLIK, KASTA VA KLANLARNING SOTSIOLOGIK ASOSLARI

Normo'minova Malika Shavkat qizi

malikanormuminova21@gmail.com

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti sotsiologiya yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida shakllangan ijtimoiy tabaqalanish tizimlari – qullik, kasta va klan tuzilmalari sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Zanjirli mehnatga asoslangan qullik tizimining iqtisodiy va siyosiy ildizlari, kastalar tuzilmasining diniy-ideologik asoslari hamda klanlarning qarindoshlik aloqalari orqali shakllanuvchi ijtimoiy boshqaruv mexanizmlari yoritiladi. Shuningdek, ushbu tizimlarning ijtimoiy stratifikatsiya, ijtimoiy tengsizlik, hokimiyatlar taqsimoti va jamiyat barqarorligiga ta'siri ilmiy tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiy-sotsiologik yondashuv asosida olib borilgan bo'lib, turli jamiyatlardagi strukturalar o'rtasidagi farqlar va o'xshash jihatlar aniqlanadi.*

Kalit so'zlar: *qullik, kasta, klan, ijtimoiy stratifikatsiya, ijtimoiy tengsizlik, zanjirli mehnat, ijtimoiy boshqaruv, tarixiy-sotsiologik yondashuv.*

KIRISH

Insoniyat jamiyati taraqqiyoti davomida ijtimoiy tuzilma va guruhlararo munosabatlar doimo murakkab shakllarda namoyon bo'lib kelgan. Qadimgi davrlardan boshlab jamiyatni tartibga solish, mehnat taqsimotini yo'lga qo'yish va hokimiyatni boshqarish maqsadida turli ijtimoiy tizimlar vujudga kelgan. Ular orasida qullik, kasta va klan kabi tuzilmalar eng qadimgi, keng tarqalgan va inson hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan shakllardan biri sifatida alohida o'rin tutadi. Ushbu tizimlar o'z tabiatiga ko'ra farqli bo'lsa-da, ularni birlashtirib turuvchi umumiy jihat — jamiyatni qatlamlarga ajratish va ijtimoiy tartibni mustahkamlash vazifasidir.

Qullik tizimi, avvalo, iqtisodiy va siyosiy ehtiyojlar ta'sirida shakllangan bo'lib, odamlarning mulk sifatida qaralishi mehnat jarayonini boshqarishning eng keskin shakli bo'lgan. Kasta tizimi esa diniy-ideologik ta'limotlar asosida paydo bo'lib, jamiyatni tug'ma qatlamlar asosida qat'iy chegaralaydi. Klanlar esa qarindoshlik aloqalariga tayangan holda ijtimoiy hayotni tashkil etuvchi

hamjamiyat bo'lib, hokimiyat, iqtisodiy resurslar va siyosiy ta'sirning avloddan avlodga o'tishini ifodalaydi.⁵¹

Mazkur tizimlarning shakllanishi, ularning ijtimoiy stratifikatsiya va tengsizlikka ta'siri, jamiyat rivojida o'zni sotsiologiya fanining asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Ushbu maqolada qullik, kasta va klanlarning sotsiologik mazmuni tarixiy misollar asosida tahlil qilinadi, ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi hamda zamonaviy ijtimoiy munosabatlardagi aks-sadosi ko'rib chiqiladi.

Metod va materiallar. Ushbu tadqiqot tarixiy-sotsiologik tahlilga asoslanib, komparativ yondashuv, tizimli tahlil, mavjud ilmiy manbalarni kontent-tahlil qilish hamda qarama-qarshi nazariyalar taqqoslash metodlari qo'llanildi.

Birinchidan, tarixiy-sotsiologik yondashuv qullik, kasta va klanlarning turli davrlarda shakllanishi hamda ularning ijtimoiy tuzilma sifatidagi o'rnini o'rganishda asosiy metod sifatida tanlandi. Mazkur yondashuv sotsiologik hodisalarni vaqt va makon kontekstida talqin qilish imkonini beradi.⁵²

Ikkinchidan, komparativ (taqqoslov) metod yordamida uch xil ijtimoiy tizim — qullik, kasta va klanlarning umumiy va farqli jihatlari qiyosiy ravishda tahlil qilindi. Bu metod ijtimoiy stratifikatsiya shakllarining tuzilmasi, legitimatsiyasi va boshqaruv tamoyillarini solishtirish imkonini berdi.⁵³

Uchinchidan, kontent-tahlil orqali klassik va zamonaviy sotsiologlarning asarlarida ushbu tizimlarning talqin etilishi, ularning ijtimoiy tengsizlik va hokimiyat munosabatlariga ta'siri o'rganildi. Mazkur metod ilmiy va tarixiy manbalardan konseptual g'oyalarni ajratib olishda qo'llandi.⁵⁴

Tadqiqot materiali sifatida klassik sotsiologlarning fundamental asarlari (M. Veber, E. Dyurkgeym, L. Gumplovich), tarixiy manbalar, antropologik tadqiqotlar, shuningdek, zamonaviy sotsiologiya bo'yicha monografiya, maqola va hisobotlar yig'indisi xizmat qildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qullik tizimining sotsiologik talqini klassik adabiyotlarda, avvalo, iqtisodiy va siyosiy hukmronlikning keskin shakli sifatida ko'rib chiqiladi. Masalan, M. Veber qullikni iqtisodiy ekspluatatsiyaning eng quyi pog'onasi deb baholab, unda inson mehnati “buyruq asosidagi resurs”ga aylanishini qayd etadi.⁵⁵

⁵¹ Gumpłowicz L. Outlines of Sociology. — Philadelphia: American Academy, 1884.

⁵² Weber M. Economy and Society. — Berkeley: University of California Press, 1978.

⁵³ Giddens A. Sociology. — Cambridge: Polity Press, 2013.

⁵⁴ Durkheim E. The Division of Labor in Society. — New York: Free Press, 1997.

⁵⁵ Weber M. Economy and Society. — Berkeley: University of California Press, 1978.

Uning fikricha, qullik tizimi hokimiyatning bir tomonlama taqsimlangan, zoʻravonlik bilan legitimlashtirilgan shaklidir.

Kasta tizimi haqida E. Dyurkgeym jamiyatning mexanik birdamlikka asoslangan qatlamlashgan, anʼanaviy tartibli tuzilmasi sifatida soʻz yuritadi.⁵⁶ U kastachilikning ijtimoiy meʼyorlar orqali mustahkamlanishini, shuningdek, har bir kasta qatlamining diniy va marosimiy jihatdan belgilanganligini taʼkidlaydi. Bu tizimda ijtimoiy harakatchanlikning keskin cheklanganligi, jamiyatning statik, qotib qolgan tuzilmasiga olib keladi.

Klan tizimi esa L. Gumplovich tomonidan ijtimoiy-nasabiy birlashma sifatida talqin qilinadi. Uning fikriga koʻra, klanlar qarindoshlik aloqalarining qayta ishlab chiqarilishiga asoslanib, hokimiyat va mulk resurslarini avloddan avlodga oʻtkazish mexanizmini yaratadi.⁵⁷ Zamonaviy sotsiologiyada ham (A. Giddens, J. Scott) klan tuzilmalari ijtimoiy kapitalning shakllanishi, norasmiy hokimiyat tarmoqlari va nepotizm jarayonlari bilan bogʻliq holda oʻrganiladi.

Adabiyotlarda uchala tizimning umumiy jihati — ijtimoiy stratifikatsiyani keskin kuchaytirishi, tengsizlikning avloddan avlodga oʻtishini taʼminlashi, hamda jamiyatda hokimiyat va resurslar taqsimotini qatʼiy nazorat ostida ushlab turishi ekani taʼkidlanadi. Kontent-tahlil natijasiga koʻra, klassik nazariyalarda ushbu tizimlar “qatʼiy ierarxik tartib” sifatida qayd etilgan boʻlsa, zamonaviy tadqiqotlarda ular koʻproq “ijtimoiy institutlar evolyutsiyasi” sifatida sharhlanadi.⁵⁸

Muhokama va natijalar. Qullik, kasta va klan tizimlarining sotsiologik mohiyatini oʻrganish natijasida ushbu strukturalar jamiyatning ijtimoiy stratifikatsiyasini shakllantirishda alohida oʻrin tutganini koʻrish mumkin. Tadqiqot jarayonida qoʻllangan tarixiy-sotsiologik va komparativ metodlar ushbu tizimlarning umumiy tamoyillari va farqli jihatlarini keng qamrovda ochib berdi.

Birinchidan, qullik tizimining asosiy xususiyati — insonning mehnat subyekti emas, balki mulk sifatida talqin etilishi boʻlib, M. Veber taʼkidlaganidek, bu tizim hokimiyatning zoʻravonlikka asoslangan monopol shaklini yaratgan. Tahlil natijalariga koʻra, qullik iqtisodiy ekspluatatsiyani institutsional darajaga koʻtarib, jamiyatdagi tabaqalanishning eng keskin koʻrinishini yuzaga keltirgan.

Ikkinchidan, kasta tizimidagi qatlamlarning tugʻma va oʻzgarmasligi E. Dyurkgeym taʼkidlagan “mexanik birdamlik”ning ekstremal shaklini

⁵⁶ Durkheim E. The Division of Labor in Society. — New York: Free Press, 1997.

⁵⁷ Gumplovicz L. Outlines of Sociology. — Philadelphia: American Academy, 1884.

⁵⁸ Scott J. Social Stratification and Inequality. — London: Routledge, 2020.

ifodalaydi.⁵⁹ Tahlil shuni ko'rsatdiki, kasta tizimi ijtimoiy me'yorlar, diniy rasm-rusumlar va an'anaviy qadriyatlar orqali mustahkamlangan ijtimoiy nazorat mexanizmini yaratadi. Bu tizim ijtimoiy harakatchanlikni deyarli imkonsiz holga keltirib, tengsizlikni avlodlararo davom ettiradi.

Uchinchidan, klan tizimi Gumplovich tomonidan ko'rsatilganidek, qarindoshlik asosidagi hokimiyatni ishlab chiqaradi va qayta taqsimlaydi. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, klanlar nafaqat tarixiy jamiyatlarda, balki zamonaviy siyosiy va iqtisodiy tizimlarda ham norasmiy ta'sir tarmog'i sifatida faoliyat ko'rsatadi. Giddens va Skottning zamonaviy talqinlarida klanlar ijtimoiy kapital, nepotizm va resurslarni ichki guruhlarda saqlab qolish bilan bog'liq bo'lgan strukturaviy mexanizm sifatida baholangan.⁶⁰

Tahlilning umumlashgan natijalariga ko'ra:

Qullik, kasta va klan tizimlari ijtimoiy tengsizlikning tarixiy ildizlarini tashkil etadi.

Ular jamiyatda hokimiyat, mavqe va resurslarning qattiq ierarxik taqsimlanishiga olib keladi.

Mazkur tizimlarning har biri o'z davrida ijtimoiy tartib va boshqaruvni ta'minlashga xizmat qilgan bo'lsa-da, ularning umumiy natijasi — insonning ijtimoiy imkoniyatlarini cheklash, ijtimoiy harakatchanlikni pasaytirish, hamda avloddan avlodga o'tuvchi strukturaviy tengsizlikni mustahkamlashdir.

Zamonaviy jamiyatlarda ushbu tizimlarning bevosita shakli yo'qolgan bo'lsa-da, ularning ijtimoiy qoldiqlari, masalan, nepotizm, siyosiy klanlar, sinfiy tafovutlar va norasmiy ierarxiyalar ko'rinishida davom etmoqda.

Yakuniy natija shuni ko'rsatadiki, sotsiologik tahlil doirasida mazkur tizimlarni o'rganish ijtimoiy tengsizlik, hokimiyatlar taqsimoti va ijtimoiy institutlar evolyutsiyasini tushunishda muhim ilmiy asos yaratadi.

Xulosa. Ushbu maqola orqali qullik, kasta va klan tizimlarining sotsiologik asoslarini o'rganib chiqildi va ushbu strukturalar insoniyat tarixida ijtimoiy tartibni shakllantirishning eng qadimiy, ammo eng qat'iy va cheklovli shakllari bo'lib xizmat qilgan. Qullik tizimi iqtisodiy ekspluatatsiya va zo'ravonlikka tayangan bo'lsa, kasta tizimi diniy-ideologik normalar orqali tug'ma tengsizlikni mustahkamladi, klan tizimi esa qarindoshlik aloqalariga asoslangan norasmiy hokimiyat va resurs taqsimotini shakllantirdi. Tahlil shuni tasdiqladiki, ushbu tizimlarning barchasi jamiyatda ijtimoiy harakatchanlikni cheklab, tengsizlikning avlodlararo davomiyligini ta'minlagan.

⁵⁹ Durkheim E. The Division of Labor in Society. — New York: Free Press, 1997.

⁶⁰ Scott J. Social Stratification and Inequality. — London: Routledge, 2020.

Komparativ tahlil natijalari uchala tizimning o'ziga xos jihatlari bilan bir qatorda umumiy funksiyaga ega ekanini ko'rsatdi: ular ijtimoiy ierarxiyani mustahkamlash, resurslarni nazorat qilish va jamiyatni qatlamlarga ajratish orqali mavjud hokimiyat tuzilmasini saqlab qolgan. Tarixiy shaklda mavjud bo'lgan bu tizimlar bugungi kunda bevosita ko'rinishda uchramasa-da, ularning strukturaviy qoldiqlari — nepotizm, norasmiy ta'sir tarmoqlari, sinfiy farqlar va resurslar tengsizligi — zamonaviy jamiyatlarda ham saqlanib qolmoqda.

Shunday qilib, qullik, kasta va klan tizimlarini sotsiologik jihatdan o'rganish ijtimoiy tengsizlikning ildizlarini tahlil qilish, hokimiyat munosabatlarining tabiati va zamonaviy institutlar evolyutsiyasini tushunishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqot natijalari ijtimoiy strukturalar shakllanishi bo'yicha keyingi izlanishlar uchun nazariy asos yaratadi hamda zamonaviy jamiyatlarda tengsizlikni kamaytirish bo'yicha ilmiy muhokamalarga hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Durkheim E. The Division of Labor in Society. — New York: Free Press, 1997.
2. Giddens A. Sociology. — Cambridge: Polity Press, 2013.
3. Gumpowicz L. Outlines of Sociology. — Philadelphia: American Academy, 1884.
4. Scott J. Social Stratification and Inequality. — London: Routledge, 2020.
5. Weber M. Economy and Society. — Berkeley: University of California Press, 1978.
6. Friedman J. The Sociology of Social Stratification. — New York: Praeger, 2010.
7. Mann M. The Sources of Social Power, Volume 1: A History of Power from the Beginning to AD 1760. — Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
8. Turner J. H. The Structure of Sociological Theory. — Belmont: Wadsworth, 2003.
9. Sahlins M. Historical Metaphors and Mythical Realities: Structure in the Early History of the Sandwich Islands Kingdom. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1981.

